
ДЕМИНУТИВИТЕ В ОБЩУВАНЕТО МЕЖДУ УЧИТЕЛ И УЧЕНИК

Освен за физическа умалителност деминутивите (нататък D.) са израз на различни човешки чувства – нежност, гальовност, тъга, лека ирония и пр. По този начин те се явяват допълнителна стилистична окраска на речта и елемент на книжовно-разговорната реч (КРР). Оттук следва и тяхното скромно място в българската граматична литература. Обзорно разглежда не на темата прави Б. Кръстев в своя труд “Умалителността в българския език” (1976). Обобщавайки опита на българските граматисти до и след Освобождението, той цитира двамата Неофитовци, Ив. Богоров, Ал.Т. Балан; акцентира върху класификацията на умалителните наставки, направена от П. Калканджиев, обръща внимание на описанието им от проф. Андрейчин. Подчертава приноса на М. Димитрова, направила обемно изследване на D. и този на Ив. Васева, която разглежда употребата на умалителните в разговорната реч.

Когато обобщаваме понятието деминутив, изхождаме от два критерия: морфологичен, който предполага присъствието на умалителна морфема в строежа на деминутивната лексема, и семантичен, свързан с физическата умалителност и експресивната ѝ натовареност. Освен това умалителната лексема се явява опозиция на друга, еднокоренна неумалителна дума (*хлебец* – хляб, *рибка* – риба, *носле* – нос). Тази опозиция отсъства, когато с D. се назовава предмет, който по природа е малък (*палачинка*, *глухарче*).

Срещат се и случаи на десемантизиране на умалителното значение – когато умалителната дума започне да се употребява като неумалителна и се използва за назоваване на нов предмет (*колонка*, *книжка*).

В българската лексикография D. са представени като самостоятелни речникови статии, тъй като са получени от словообразуващи морфемите. Още Н. Геров, Ст. Младенов, седемте автори на Български тълковен речник (БТР), както и авторите на тритомния академичен речник (1955,

1957, 1959), ги представят така. Тази традиция продължава да се застъпва и в излезлите 10 тома на Речник на българския език (1977 ... 2000).

D. са характерни за устната разговорна реч. Те са белег на KPP, а оттам навлизат и в художествената езикова практика на писателите. Към маркерите на разговорност M. Виденов (Социолингвистичният маркер, 1988) посочва ориентализмите, жаргонизмите и вулгаризмите. Към тях ние прибавяме D., с функцията им в определена речева сфера и определена възрастова група.

Установено е, че “умалителната творница” (терминът е на Балан) е функционирала с висока фреквентност през епохата на Възраждането. Такава употреба наблюдаваме днес в традиционните архаични диалекти. В книжовния ни стандарт днес употребата ѝ чувствително е ограничена. Но тя си остава характерна за разговорната реч (PP), а владееенето на тази реч е въпрос на езикова култура, особено за учителите от началния курс: по отношение на употребата им сред възрастовите групи D. са най-често срещани в детската езикова сфера. Психологията на по-малките диктува едно по-сърдечно отношение към заобикалящия ни свят. Оттук идва и по-високата им фреквентност в школските учебници по български език, в илюстративния материал на други дисциплини; в урочната беседа, в общуването между възрастни и деца. Умалителността обаче, не е характерна за научната терминология, която има устойчив характер. А в коментара на урочна тема се допуска дотолкова, доколкото в него се използва цитат от художествен материал.

В словесните задачи по математика в началния курс също могат да се включат D., съответно – и в урочната беседа. Проблемът е в *мярката*, който факт трябва да се има предвид от всеки учител, за да не се наруши стилът в езиковото поведение. Основният критерий, според нас, трябва да бъде взаимодействието на принципа *научност* с принципа *достъпност*. Това определя начина на общуване между учител и ученик, както и между ученик и родител (възрастен), характерен за домашно-битовия стил на общуване. Последният се установява във всяко семейство и се оказва по-различен от училищния, но винаги трябва да знаем, че училищният стил на общуване е образецът на езиково поведение за ученика. По принцип учителят изгражда едно поведение, една доброжелателност в общуването с учениците, първо – със своите познания, и, второ – със своето отношение към възпитаниците си. А умалителната дума е вече израз на отношение. Едно обръщение: *Тони*, *вм. Ан-*

тон може да скъси разстоянието между двете страни. И все пак се наблюдава реакцията на ученика. Ако реагира с думите: *“Не съм Тони, а съм Антон”*, трябва да зачетем официалното име на ученика, т.е. от значение е и индивидуалният подход.

В урочната беседа се оглежда и субективният фактор – личността на учителя. По-естествена, дори задушевна беседа се води от учител с открит характер, но не и този, който фамилиарничи, защото учениците вярно усещат и долавят дали учителят е добронамерен, или само ги ласкае. Във втория случай, колкото и експресивно-ласкателни думи да употребява, те няма да имат положително въздействие. Следователно въпросът: дали да се допускат Д. в урочната беседа няма еднозначен отговор. Употребата им се налага в полза на естествения диалог между учител и ученик. (Ако към учителката С. е отправена забележка да не употребява много умалителни, а нейната словесна реакция е: *“Аз може на вид да съм грубичка, но по душа съм нежничка”*, това означава, че тя по усет и убеждение е допуснала Д., които по естествен път са скъсили разстоянието между нея и ученическата аудитория. И учениците приемат нейното речево поведение). Истрогийт учител си служи с умалителни лексеми в полза на достъпния и експресивен езиков израз.

Следователно: **проблемът за мястото на деминутивите в урочната беседа** не може да се реши с едно догматично Да! или Не! Но когато се подходи комплексно, т.е. при съчетаване на педагогически и психологически подход с един верен лингвистичен критерий, тогава и чувството за мяра ще дойде естествено. Защото ученикът следи речевото поведение на учителя. Ако въпросът се оформи с Д.: *“Трудничка ли ви е тази дума, ученици?”*, те ще отговорят с: *“Да, трудничка”*. На вариативния въпрос *“Трудна ли ви е тази дума?”* отговорът ще бъде *“да”* или *“трудна”*.

Учителката А.П. въвежда урочната тема *“Моят домашен любимец”* чрез устна беседа с учениците, а след това им поставя писмена задача: *“Запишете сега, деца, вашия разговор”*. Резултатът е налице. Учениците по естествен път включват Д. в речника си. Цитирам:

В.: Най-много харесвам морското свинче... **Краченцата** муса слабички... Също много си харесвам **папагалчето**... То има бяло-синьо... оперение.

Н.: Моите любими любимци (!) са **рибките**. Имам една **рибка** с червени **очички**. Миналият ден ми се родиха още **рибки**... Обичат да ядат зелена салата...

Т.: Имам едно голямо куче, което е много опасно. Като ходихме във фирмата с дядо един път му дадох кремвириче и станахме приятели...

Моят любимец
Безименно - овчарче

Аз много обичам всички животни. Ме ва-
мисли, дружески и красиви. Дори и най-
смертотните животни, когато ги познаваш, ста-
ват кротки и добри. В апартамента ми аз
имам много животни, като котка, куче, па-
стер, водни катенурки, риби и гълъби. От
всички животни аз се на най-много ми
харесват гълъбите.

Един ден бащи донесе два, красиви, малки
гълъба. Сидният от тях беше чисто бял,
а другият - малко кафяво на шията.
Обама малки дупинци бяха толкова стра-
ниви, че аз не смеех да ги хвана. Поня-
ко за първи път видях китански гълъ-
ба. Те сякаш умееха малки катенурки
на главата си. Умислех да ги донеса с мал-
ки оранжеви топки. Ми се даде да не
знаехме какво да правим и решихме
да видим ако отворим клетката на гълъ-
бите. Ме се празникна през отвора на гълъ-
бата и бяха като хапачи на първа-
та на терасата. Когато се приближиха
до тях, те китнаха и повеха. никой
не ги видяхме.

От тогава винаги се грижим за
гълъбите, които кажат на терасата. Заб-
раме ми трошечки и просо, които са
останали от моите любимци гълъбета.

Децата рисуват своите любимци, което разкрива тяхното асоциативно мислене и отново, чрез рисунката си, изразяват отношението си към тях. Среща се, например символичното сърчице (№ 2), а за фон им служи слънцето, къдравите облаци (№ 4) и т.н.

Можте любовници
Съединение - описание
Голям Славейсв. Манастир Ва. клас

Аз съм един човек хамстера. Те са много худобни
и приятни животни. Не са притурени и не
храна или обогатява. Пухкавата им розина е
много голяма и издръжлив. Хранят се най-бо
е шито, съвместно, но най-много обитат
сладкобни плодове.

Любовника или сиратка е една бърза
лешка. Когато се караващи беру, не е че
мислим да си разменим вре, вое е. Често
е и ерик мекхатен слуха, когато бърк
от хамстерите ми си фалкети шавато мекхат
пробавте на бъркелешката и се дадуши.

Най-силните им ми си мекхатен думи, е
са термиз, думи, е

Когато се върнат едно в друго, те измислят
вот разнороден миг.

Е, много ги обичам. Точно са да тях,
си сират. Те са моите думище, брочи.
Когато съм сам, те е тт им пробат каиник
Когато имам свободно време, си бъркам от
авариумо и си играя с тях.

Питомник е истинско не съд

Не е задължително D. да присъствава обезателно в детската реч:

D.: Да-а! Играл съм и на компютър. Избираш си един рицар и... те се опитват да го убият, а ти трябва да го защитаваши...

Умалителността не е единственото експресивно средство и за четвъртокласниците. По същата тема, зададена от базовата учителка С.П., ученичка пише: "Когато се **накачулят** (хамстерите) върху играчката (въртележката) не можеш да ги различиш **кое кое е...**" (№ 3).

Отговорите на четвъртокласниците се отличават с по-широки описания, по-точни и по-гладки градираны изречения:

И.: **Гълъбчетата** бяха с малки, оранжеви **човчици**. Двете малки **душици** бяха толкова **страхливички**, че аз не смеех да ги пипна...

Т.: **Ушичките** на Доли (котката) са дълги и клепнали, а **муцунката** ѝ е заострена. До черното и влажно **носле** има **мустачки**. Обича да я гъделичкаят по **коремчето**...

П.: Любимото ми животно е **котенцето**. То се казва **Елвисчо** – малък Елвис. Най-обича да спи на топло и да се отлеждава...

М.: Имам си две много красиви и бърбиви **канарчета**. На мъжкото **коремчето** му е бяло, а по сивата **козинка** има тъмно-червени **чертички**...

и т.н., и т.н.

Като урочна тема D. са застъпени още във втори клас (Т. Владимир, М. Москов, Ел. Георгиева, Евг. Манчева, Учебник по български език, С., 1999, с. 105). Още тогава се разграничава физическата умалителност и свързаното с нея отношение на гальовност и нежност. Художествените текстове на Цв. Ангелов, Д. Габе, Ал. Муратов, Р.

Александрова, Й. Милтенев, К. Христов, Ел. Пелин и др. са богати на илюстрации. Умаляват се думи, близки до светоусещането на детето (*българче, блокче, носле, агънце, Вятърко*), включително и тези – подчертани от народната реч (*подрумничета*)... и които учениците биха могли да включат съзнателно в своята реч.

В учебника за III кл. (Т. Владимиров, М. Москов, Т. Викторова, Т. Бановски, Просвета, 1992) отново присъстват Д. чрез художествени текстове на Ран Босилек, Т. Райчев, Д. Габев, П. Дубарова, Й. Радичев и др. с голямо разнообразие на словообразователните наставки. Освен **-чо>-ко** (*Щурчо, Комарчо, Топчо, Вятърко, юначе, кладенче, конче*), които имат висока фреквентност, с повишена честота на употреба се наблюдава и суфикс **-ица** (*сестрица, звездица, думица, приказчица, лехица, душици, човчица*... – № 1), който, според нас, разкрива по-богат душевен свят на порасналия ученик.

Изобилие от деминутиви срещаме в Читанка за III кл., в литературните творби на Н. Зидаров (“Кончета”), Тр. Симеонов (“Облачета златни”); в драматизацията на С. Михалков (“Трите прасенца”).

В по-малка или по-голяма степен Д. са типични и за другите дисциплини, като отново се държи сметка за стилистичната им функция. Без стилистична оцветеност са термините сбор, разлика, делене, умножаване..., литър, сантиметър, метър..., но в илюстративния материал Д. отново се появяват – *левче, тевтерче, квадратче*, както и в словесните задачи (“*В шивашкия цех са ушили 36 дамски рокли и с 10 повече детски роклички. Колко дрехи всичко са ушили?*”, с. 122)

В по-малка степен се наблюдават умалителни в учебник по Природознание, където доминира урочното познание – “фасулът, грахът и лещата носят общото название бобови растения” (Природознание за III кл., С., 1990, с. 27). Но и тук фактологическият материал се илюстрира с литературен материал, вкл. и гатанки, където се натъкваме на умалителността като езикова реалност: “*Трийсет братчета строени / в житен клас са наредени. / Всяко има си местенце / малко сламено гнезденце*” (пак там, с. 25).

Официалното и неофициалното общуване също определя употребата на умалителните лексеми. Те присъстват във втората сфера, а не са типични за първата. По принцип географски названия – имена на реки, планини, населени места, както и имена на големи личности като Ботев, Левски..., като създателите на славянската писмена Кирил и Методий и под. не се умаляват. В поместената строфа от стихотворение на

М. Лъкатник в цитирания учебник по български език за II кл. (с. 26) основателно отсъстват Д.: “Тези букви, които сега ти говорят : за далечни страни и народи, / преди много години / на славянските хора / са ги дали Кирил и Методий.”

Умалителните лексеми се допускат в по-малка или по-голяма степен – в зависимост от темата и жанра на илюстративния литературен материал, т.е. от стила на речта. Ако урочната тема е преразказ на приказката “Дядо и внуче” (наблюдението е направено в клас при учителката Ц. Р. от IV СОУ – гр. Смолян), учениците естествено употребяват в преразказа си деминутив на имена (внучето, купичка, прозорче...). Но умалителните лексеми нямат място в една автобиографична справка, надпис на паметна плоча на герой, в канцеларски документи и пр. Д. неминуемо присъствуват в урочната беседа, която е по своята същност разговорна реч. Учителката ръководи, провокира отговорите на децата. От наблюдението на урок по български език (в който се изясняват понятията звучни и беззвучни съгласни) в I кл. при учителката В. Д. от IV СОУ – гр. Смолян, въпросът към учениците гласи: “*Кое умно дете ще ми каже...?*” и в този диалог се пораждат по естествен път деминутивите в речта на тези ученици. Когато прави прочит на илюстрация от учебника, учителката умалява дори и научни понятия: “*Погледнете горната ръчичка на Роботко. Каква буквичка държи в картончето?*” В подобна речева ситуация умаляването на научното понятие е допустимо. Друга речева ситуация ще имаме, ако попитаме: “*Какво наричаме буквичка, деца?*”. Или на ученик от прогимназиален клас: “*Напишете думичките в колонка!*” Тук не е уместна употребата на термините-деминутиви буквичка и думичките.

По отношение на класовете от думи най-често се умаляват съществителните имена (щъркелче, рибка, зъбче, желъдче...), след това прилагателните и числителните имена (синичек, -чка, -о, -и; единичко, двечки, трички...) или субстантивирани местоимения (нещичко). С умалителни прилагателни се изграждат естетически възприятия: “*синичко синичко синичко небе*”, “*черничко черничко черничко момче*”. Някои от деминутивите от илюстративния материал са едновременно и олицетворения: “*Чувам Вя-търко, когато / ме повика посред лято...*” (П. Колев, Български език, II кл., с. 37). Срещат се и умалителни с отрицателна стилистична характеристика – Сърдитко, Сънливко, Мърморко (“Николинка, Ваньо, Митко / викат му Сърдитко...”).

В заключение отбелязваме: умалителността е маркер в разговорната, книжно-разговорната и художествената реч. Тя е езикова практика и не бива да се пренебрегва и ограничава от догматични правила. Езиковото явление е с най-висока фреквентност в детската речева сфера. **Употребите с усет и мярка деминутиви** са типични за урочната беседа в началния курс, експресивно-ласкателната им натовареност най-ярко се откроява в една аудитория, където реакциите са спонтанни и искрени. Те повишават качеството на учебната дейност. Развиват положителни емоции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрейчин, Л. Основна българска граматика. С., 1940 (I изд.).
2. Бояджиев, Т. Лексикология на съвременния български език. С., 1986.
3. Виденов, М. Социолингвистичният маркер. С., 1998.
4. Вътов, В. Българска лексикология. Велико Търново.
5. Димитрова, М. Умалителните имена. ИИБЕ при БАН, 1959, № 6.
6. Кръстев, Б. Умалителността в българския език. С., 1976.
7. Саламбашев, Ан. Наставки за гальовно-умалителните имена в родопските народни песни. – В: Родопски устрем, 5 април 1974, бр. 39.
8. Геров, Н. Речникъ на блъгарский языкъ. С., 1908 и С., Т. 1, 1975, Т. 2, 1976, Т. 3 и 4, 1977, Т. 5 и 6, 1978.
9. Младенов, Ст. Етимологичен речник на българския език. С., 1940
10. Младенов, Ст. Тълковен речник на българския език. Т. 1, С., 1951 (А-К).
11. Речник на българския език. Т. 1-10.
12. Янев, Л. Умалителни местоимения в българския език. Научни трудове ПУ “П. Хилендарски”, 1983, Т. 21, № 5.